

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено фразеологічні одиниці на позначення психічного стану людини, дібрані шляхом суцільної вибірки з художніх текстів українських письменників ХХ століття.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеосемантичне поле, фразеосемантична група, фразеосемантична підгрупа, фразеосемантична мікрогрупа, варіантно-синонімічний ряд, психіка, психічний стан людини.

Печенікова Л.Н. Фразеологизмы, обозначающие психическое состояние человека в художественных текстах украинских писателей XX столетия. В статье исследованы фразеологические единицы, используемые для обозначения психического состояния человека, отобранные путем сплошной выборки из художественных текстов украинской литературы XX столетия.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеосемантическое поле, фразеосемантическая группа, фразеосемантическая подгруппа, фразеосемантическая микрогруппа, вариантнo-синонимический ряд, психика, психическое состояние человека.

Pechenikova L.N. Phraseological unit which show psychological condition of person in the work of art the texts of Ukrainian literature XX century. The article examined phraseological unit which show psychological condition of person in the work of art the texts of Ukrainian literature XX century.

Keywords: phraseological unit, phraseological field, psychic setup, the psychological condition of human, lexical and semantic group, variation-synonymic series.

Фразеологічні засоби мови в українських художніх текстах ХХ століття є тим важливим матеріалом, який не втрачає своєї актуальності для сучасного мовця, оскільки вони здатні точно схарактеризувати інформацію без допомоги складних пояснень. Трансформація стійких зворотів, яку використовували письменники, дозволяла їм оригінально втілювати фразеологізми в мову художнього тексту, що забезпечувало не тільки оновлення внутрішньої форми вислову, а й художньо-естетичну мету.

Питання фразеології привертало увагу багатьох мовознавців, зокрема підвалини цієї лінгвістичної науки заклали О.О. Потебня, І.І. Срезневський, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов, В.В. Виноградов, М.М. Шанський, С.І. Ожегов, Б.О. Ларін, Л.Г. Скрипник. Згодом ідеї цих провідних науковців продовжили розвивати О.С. Ахманова, М.Ф. Алефіренко, І.К. Білодід, Л.А. Булаховський, В.М. Мокієнко, П.П. Плющ, І.Г. Чередниченко, В.Д. Ужченко та інші мовознавці.

В українських художніх текстах ХХ століття фразеологізми мають широкий діапазон і у своєму значенні відбивають повсякденний побут народу, його звичаї і вірування, обряди, прикмети, а також велика увага приділяється їм фразеологізмам на позначення фізичного стану людини, зокрема і психічному здоров'ю, оскільки саме здоров'я людини, його стан, мрії про збереження — одна з актуальних проблем світобачення людства.

Проблематикою нашого дослідження є структурно-семантичний аналіз фразеосемантичного поля (ФСП) «Здоров'я» на матеріалі українських художніх текстів ХХ століття.

Мета презентованої розвідки структурно-семантичний аналіз фразеосемантичної групи (ФСГ) «Психічне здоров'я».

У поданій статті ми оперуємо поняттям «психіка» і розглядаємо його як «суб'єктивний відбиток об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких регулюється взаємодія людини з зовнішнім середовищем». З огляду на це виокремлюємо поняття «психічний стан людини», яке визначаємо як «психологічну категорію, до складу якої входять різні види інтегрованого відображення людиною як внутрішніх, так і зовнішніх впливів» [4: 526]. Отже, психічний стан людини тісно пов'язаний із його індивідуальними властивостями, оскільки він характеризує психічну діяльність особистості індивідуально, а не загалом.

За визначенням С.Д. Максименка, психічне здоров'я потрібно розуміти як складові душевного комфорту, відсутності патологічних психічних виявів і здатності до ефективної діяльності й саморегуляції відповідно до власних цілей та інтересів людини [4: 528].

Фразеологічні одиниці (ФО) на позначення психічного здоров'я людини мають в українських художніх текстах розгалужену фразеопродуктивну смислову структуру, в якій утворюються розлогі фразеологічні серії. Наша картотека містить понад 70 одиниць, що становить 35 % від загальної кількості аналізованих ФО. Таким чином, розглядаючи ФСГ «Психічний стан людини», виділяємо такі фразеосемантичні підгрупи (ФСПГ):

ФСПГ 1 «Психічний процес» містить 15 одиниць (22%), об'єднує ФО, що позначають акт психічної діяльності, який має свій об'єкт відбитка і свою регуляційну функцію. Психічні процеси поділяються на пізнавальні (відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять і уява), емоційні і вольові. Ця група репрезентована такими фразеологічними одиницями (ФО): *покрутити мізками, метикована голова, мати кебетку* та інші. Проілюструємо прикладом: *Таки він, цей комбриг Антоненко, видно, комбригом народився – метикована голова* (Ю. Збанацький).

У поданій ФСПГ «Психічний процес» ми виділимо фразеосемантичні мікрогрупи (ФСМГ):

ФСМГ на позначення процесу мислення, наприклад: *бистра на розум, крутити мозком, голова варить*. Наведемо приклади з художніх творів: *Бистра на розум, вона розмовляла так жваво та дотепно, що слухати її не можна було без задоволення і теплої посмішки* (Я. Гримайло); *Можна підтримати розмову, коли сам будеш стриманим – та добре треба крутити мозком* (Я. Стецюк).

ФСМГ на позначення процесу пам'яті. Ця група представлена такими ФО: *коротка пам'ять, куряча пам'ять, приходиться до пам'яті, приходиться до помки*. Наприклад: *– Свирид стояв на своєму: золота у них не було і немає. – Не було кашеи? – перепитав високий і посміхнувся недобре. – У тебе, хазяїне, закоротка пам'ять, прийдеться поворушити її* (А. Дімаров).

ФСМГ на позначення позитивного чи негативного процесу мислення: *в голові туман, в голові розвиднілось, ум за розум заходить, без тям.* Проілюструємо: *Нарешті в голові розвиднілось. Чого ж то я досі розсідаюсь на тому, на чому стою, ще й ноги звисив* (Є. Гуцало); *Були в мене друзі в Скрипалівській школі, була щира душа Ящірочка, але, на свій сором, я забув про них... Голова замакітрилась, для мене весь світ, усе життя – Ярина... Тепер не було і її. Що ж у мене лишилось. Одні «педагогічні вправи». До біса, до біса все!* (Ю. Збанацький).

ФСПГ 2 «Психічний стан». Фразеологізми цієї групи містять 20 ФО (28%), вони відображають загальний функціональний рівень психічної активності залежно від умов діяльності людини і її особистих якостей. Психічні стани включають мотиваційні (бажання, інтереси, потяги), емоційні (настрій, переживання), вольові стани (цілеспрямованість, рішучість, наполегливість). Ця фразеосемантична група представлена такими ФО: *кров ударила в голову, кров ударила в лице (в голову), без серця, серце обривається, кидати то в жар, то в холод.* Проілюструємо прикладами з художніх творів: *Кров ударила боярину в голову, застугоніла у скронях, на зблідле, як у мерця, обличчя наповзла повторна гримаса жаху* (М. Івасюк); *Тимкові почулося, ніби його хтось покликав. Оглянувся і побачив Солов'я. Серце обірвалося! – Ну, так і є – до командира!* (Ю. Збанацький). *І навіть потім, коли Кришчук, розбитий, знесилений, вийде і мляво опуститься на лавицю у затінку скверика, гамувати ме своє розладнане серце, він, той звук, час од часу кидатиме його то в жар, то в холод* (М. Олійник).

Із зазначеної ФСПГ «Психічний стан» виокремлюємо ФСМГ на позначення стану тривоги, переживання. Ця група представлена такими ФО: *з важким серцем, серце кров'ю обливається, серце (обривається, в'яне, болить, стискається), клубок застряв у горлі, кров закипіла, кров холоне (крижаніє, застигає) у жилах, наливатися кров'ю, в очах жовтіє (темніє, потемніло) тощо.* Проілюструємо: *Так і не діждавшись Стахи, Бронко з важким серцем повернувся додому* (Ірина Вільде); *Знову спогади про дружину і дітей обсіла його. Клубок підкочується до горла Іванові, на очі спливає сльоза* (Ю. Збанацький); *Проти Наркиса Брилеві не встояти, дарма що в свої п'ятдесят був теж кремезний як дуб. Але кров закипіла в серці старого Бриля* (Ю. Смолич); *Відступай, відступай, пане Сотнику. Зроби таку честь хлопові – дай йому дорогу до...шибениці. На мить потемніло в очах Гонти. Він не знайшов відповіді на ці зухвали слова* (Я. Стецюк).

Окремо виділимо ФСМГ на позначення позитивного емоційного стану. Ця група представлена такими ФО: *друге дихання, камінь з серця скотився, з легким серцем, з легкою душею, серце співає.* Наведемо приклад: *Мартіан. Ти можеш обіцяти з легким серцем своїй дочці до церкви не ходити, поки ви тут гостюєте, бо й сам я до церкви не ходжу* (Леся Українка).

ФСПГ 3 «Психофізіологічні властивості особистості». Ця група становить 35 ФО, що складає 50% від аналізованих фразеологічних одиниць. В одиницях цієї фразеосемантичної підгрупи репрезентовані типові для певної людини особливості її психіки. До психічних властивостей людини

належать: темперамент, спрямованість, здатність до інтелектуального розвитку, характер та складні явища психофізіологічного походження. У нашій картотеці містяться лише фразеологізми на позначення інтелектуального розвитку людини, наприклад:

а) ФО на позначення низького інтелектуального рівня: *без сьомої клепки у тім ї (не вистачає клепки), не всі дома, у голові й на зуб не орано, з дуринкою, голова не в порядку (без голови), голова з вухами, розгубити обручі від макітри, спадати (спастися) з розуму, рішитися (позбутися) розуму (ума), дурний піп хрестив, без царя в голові, святий дурень* тощо, наприклад: *Досить, що він [Денис] став якийсь, мов без сьомої клепки у тім ї, змарнів геть і зробився гаком* (П. Козланюк); — *Еге, згадають!* — *неумішлива Григорівна пробує всміхнутися. — Скажуть: «От баба, несповна розуму, задурно хату віддала»* (С. Журахович); *Лесько сказав: — кого в цім ділі шкода, так це Івана Іскру. То — козак. Таке нещастя хоч кого знеможе. Це ж можна тут рішитися ума* (Л. Костенко); — *Як маси порожню макітру на плечах, стріляй!* — *бунтувався професор. — На твоєму боці сила, на моєму — правда. Сила розвіється, а правда ніколи* (О. Гончар).

б) ФО на позначення високого інтелектуального рівня: *мати олію в голові, з головою, голова на плечах, є лій у голові, з розумом, розуму не позичати, мати розум в голові, наче всі розуми поїв, живого ума, не в тім я битий* тощо. Наприклад: *У тебе є врода на лиці, у мене є лій в голові, то й поєднаємось* (М. Стельмах); *Брянський — ветеран полку... Золота голова! Коли кінчимо війну, я його обов'язково направлю в Академію* (Олесь Гончар)

Таким чином, фразеологізми на позначення психічного здоров'я становлять значний шар в українських художніх текстах ХХ століття. Дослідження цих ФО дає змогу створити модель психічної будови героя твору, відображену в художній картині світу українських письменників ХХ століття. Ця модель становить єдність таких фразеосемантичних мікрогруп, як: «Психічний процес» (22% од.), «Психічний стан» (28% од.), «Психічні властивості особистості» (50% од.).

У перспективі нашого дослідження є всебічний аналіз фразеосемантичного поля «Здоров'я», яке охоплює фізичний, психічний, душевний і соціальний стан людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Калашник В.С.** Словник фразеологічних антонімів української мови / В.С. Калашник, Ж.В. Колоіз. — К. : Довіра, 2001. — 284 с.
2. **Попов М.В.** Здоров'я : міфологія та реальність / М.В. Попов // Медицина в художніх образах : Статті. Вип. 6 / Укладач і голов. ред. К.В. Заблоцька; Донецький мед. ун-т. — Донецьк : Норд-прес, 2008. — С. 3.
3. **Ужченко В.Д.** Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. — К. : Освіта, 1998. — 224 с.
4. **Щербатых Ю.В.** Дифференцировка психических состояний и других психологических феноменов / Ю.В. Щербатых, А.Н. Мосина. — Казань, 2008. — С. 526–528.